

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“**

**НАЗВАНИЯ НА ВОИННИТЕ
В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК**

**Ваня Мичева
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
БАН**

MILITARY TERMS IN THE HISTORY OF BULGARIAN LANGUAGE

**Vanya Micheva
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences**

Abstract. The semantic realizations of the military terms in the history of Bulgarian literary language are examined in this paper. The linguistic facts of Old Bulgarian manuscripts, New Bulgarian damascenes, Church Slavonic language and modern language are used. The system of phrases and sentences with military terms and its distribution in different contexts are analyzed in a relation with cultural situation in the X–XI and XVII c., Christian ideas and strategy of the authors of Bulgarian manuscripts. Some Bulgarian military terms, that are used in Balkan languages: Greek, Turkish, Romanian, Albanian – are examined.

Key words: military terms, history of Bulgarian literary language, Balkan languages.

Обект на това проучване са названията на воините в историята на българския език. Екскерпиран е материал главно от старобългарските класически паметници и новобългарските дамаскини, тъй като книжовният език през тези епохи е близък до говоримия. Приведени за сравнение са и езикови данни от църковнославянския, съвременния книжовен език и диалектите, като по този начин се съчетават диахронният и синхронният метод на изследване. Установяват се резултатите от съжителството и адаптацията на лексикални единици от славянски, гръцки, а по-късно и от турски произход.

В старобългарския език съществуват няколко групи съществителни, с които се наричат въоръжените служители. Най-честото название е *воинъ*. То се отнася до човек, който участва във войска на владетел. Произходът на думата е праславянски и е свързан с индоевропейски корен **wei-*, **woi-* със значение ‘гоня, ловя’ (БЕР 2012: 172). Така от първоначалното ‘ловец на животни, въоръ-

жен преследвач', което е било актуално за най-ранния етап от развитието на цивилизацията, се развива значението 'човек, който с оръжие се бие с други хора'. В старобългарските класически произведения се употребяват лексемите *воинъ*, *вои* само в мн.ч., както и *воиска* и *воинство* със значение 'войска'. В евангелските текстове се подчертава, че воините се подчиняват на господаря или военачалника. Така в притчата на Исус за поканените на сватбата царят изпраща воините си да убият тези, които са погубили неговите слуги, и те го сторват: *цѣрѣ тѣ разгнѣва са и посѣла воиѣ. погуби оубица ты* М Мт 22.7. А в Евангелието от Лука стотникът, чийто слуга е изцелен от Исус заради голямата му вяра, обяснява много точно как воините му го слушат: *азъ члѣкъ есмѣ ... имѣа подѣ собоиѣ воиѣ. ѿ глѣжъ семуѣ иди и идѣтъ. ѿ другоумоѣ приди и придѣтъ* М Лк 7.8. Следователно, най-последователно застъпеният в лексемите *вои*, *воинъ* номинационен признак е задължението на воините да изпълняват заповеди, свързани с прилагане на насилие. Семантиката 'въоръжено лице, което е подготвено да води бой, да воюва', която днес се извежда като основна в речниците, в старобългарския език е по-рядка, например: *и вса воѣ своѣ оустроивѣ. на другоѣ лѣто на възлюбѣнныи градѣ къ амориѣ приде поплѣннѣи юго хота* С 56.13.

В старобългарския език лексемата *воинъ* развива и преносно значение 'поборник за някаква идея, нечий последовател'. В зависимост от различните колокации *воинъ* придобива положителни конотации във *воинъ хръстовъ*, *воинъ хръстовъныи*: *сѣвазани же бывѣше. непобѣдимѣи воиѣи хръстовѣи* С 58.29, срв. С 495.9, или отрицателни във *воинъ сотоны*: *непобѣдни сѣшѣ о къзнѣхъ. воина твоѣго сотоны* С 100.3.

Съществителните *вои*, *воинъ* и *воинство* могат да се отнасят и за сакрални същности. В Деяния на апостолите 7.42 и във Втора книга Паралипоменон 33.3 са засвидетелствани *вои небесниѣи* и *воинство небесно* със значение 'небесните тела – слънце, луна и звезди' (Бончев 2002: 97). И в двата контекста става дума за обожествяваните в езическата религия небесни светилища, на които вярващите принасят жертви и се кланят. Този култ е много устойчив в човешката история и за да го преодолее, християнството го подлага на креолизация. Така на небето се появяват християнският Бог и неговите служители, а в езика се откриват същите съчетания: *вои небесниѣи*, *воиѣи небесниѣи*, *небесно воинство*, с които вече се назовават ангелите, воините на Бога. Наблюдава се приспособяване на архетипни представи на митологично-религиозно равнище с надмощие на християнските възгледи. А езиковите средства се запазват, като се преосмислят. В говоримия език тези словосъчетания изчезват, затова не се откриват и в езика на новобългарските дамаскини от XVII в. В съвременния книжовен език са се съхранили *небесно воинство* 'ангелите' и *христово/христолюбиво воинство* 'вярващите християни' или 'църковните служители' (РБЕ 1979: 353).

За хората, които пазят град, крепост, съществуват специални думи: *стражъ* и *стража*. Те са славянски, значението им ясно личи в старобългарския глагол *стрѣгѣ*, *стрѣжѣши* 'пазя, охранявам'. От основното значение се развива

едно стеснено – ‘човек, който изпълнява смъртна присъда’ (С 93.17). Важното е, че в старобългарски освен стражъ със семантика ‘палач’ се осъществява още една лексема и тя е заемка от гръцки – спекулаторъ. Тя се среща само два пъти – в текста на Асеманиевото евангелие (Мк 6.27) замества думата воинъ от Мариинското и Зографското евангелие и в Житието на св. Василиск в Супрасълския сборник съответства на същата лексема от гръцкия текст. Тези употреби показват, че през старобългарската епоха тясно специализираната военна лексика е в период на формиране. Тя се попълва, от една страна, с чужди думи, а от друга – с преосмислени български. Пак към този процес на терминологично словообразуване принадлежи и съчетанието тъмъничныи стражъ, получено чрез лексикално-синтактична номинация, със семантика ‘тъмничар, пазач в тъмница’ (С 182. 16–17, С 255.23–24). И стражъ има преносно значение – ‘лице или предмет, които покровителстват хората’. В един пример от Супрасълския сборник се говори за кръста, който може да закриля вярващите (С 354.7–8), а в друг – за мъченически загиналите св. св. Василей и Капитон, които пазят жителите на град Херсон (С 543.5).

Старобългарската дума бранъ означава ‘битка, сражение’, така е запазена и в новобългарските дамаскини, и в съвременния ни език. Но мн. ч. брани със значение ‘неприятели, вражески войници’ се среща само в старобългарските текстове. Коренът -бран- се съотнася с глаголите *браня* и *боря се*, те са само фонетични варианти на един и същи праславянски и индоевропейски корен. И.е. *bhor- е свързано с думи със значение ‘удрям’, ‘бия се’ (БЕР2012: 73, 74). От него е образувана и лексемата *ворьць*, която в старобългарски се употребява като ‘воин, боец от предните позиции’: *подраживъ борьца прѣдъплъчьныа. ции въ прѣвѣтъмъ штитѣ падъшааго* С 93.27. Еднократно засвидетелстваната през XI в. дума *ворьць* днес е широко разпространена, и то предимно с преносно значение ‘човек, който се стреми към осъществяването на някаква идея’, например: *борец за мир, борец за равни права*. През XVII в. в Троянския дамаскин се открива лексемата *поворникъ* ‘воин, боец’, която през Възраждането се осъществява предимно със семантика ‘борец за свобода’. Лексемата *браньникъ* не е съхранена в старобългарските класически произведения, няма я и в новобългарските дамаскини и диалектите, но се пази в църковнославянския език със значение ‘войник’ (Бончев 2002: 61). Вероятно оттам преминава във възрожденската литература и днес е част от съвременния книжовен език със същото значение и едно по-тясно. Образованата от *браня* чрез деривация лексема *бранител* днес е с терминологично значение ‘защитник в спортни игри’ и с преносно значение ‘защитник, пазител’.

Откриват се и други специални названия за враговете воини. Сред тях ще спомена *ратьникъ* – ‘неприятелски войник’. Например: *прѣди идыи грьдѣ на ратьники възираетъ. крѣстъ на лицѣ показаа оустрашаетъ ратьничьскъ плъкъ* С 105.13. Думата *ратъ* в старобългарски означава ‘сражение, битка’. Само в мн. ч. *рати* се употребява като ‘войници’: *видѣ ли жродѣство видѣ ли безаконіе*.

югда рати бѣша ноуждѣ твораште С 419.5. Произходът ѝ е праславянски, свързана е със староиндийското *rtis* ‘нападение’ (БЕР 2016: 189). Лексемата *рат* е запазена и до днес в художествената литература, и особено в поетичния език – „и стихна жестока рат” (К. Христов). Съхранено е и другото значение на *рат* – ‘войска’: „и гордо вее своите знамена безбройна рат, безбройни легиони” (Д. Дебелянов). Но *ратник* във възрожденската проза и публицистика не означава ‘враг’, а само ‘воин, участник в битка’. В старобългарски освен *ратникъ* има и прилагателни *ратничьскъ* ‘неприятелски’ и *ратьнъ*, което се употребява само субстантивирано в мн.ч. със значение ‘противници’. Налице е и процес на стесняване на значението – *ратникъ* означава и ‘разбойник’: старѣишинамъ же и хранителемъ тоа поустына възвѣстивъшемъ о ратьницѣхъ хранити са С 292.5. В църковнославянски са засвидетелствани и неутралното значение на *ратьникъ* ‘воин’, и положителното ‘боец, юнак’, и отрицателното ‘неприятел’ (Бончев 2012: 130). А в съвременния ни книжовен език *ратник* на първо място е ‘борец за идея’. Следователно, налице е съществена разлика в значенията на лексемата *ратьникъ* в историята на българския книжовен език.

В старобългарските класически паметници се срещат разнообразни по произход названия за военачалник. Лексемата *воєвода* – композит с прозрачно значение и структура от две български съставки – е най-разпространена: въ то врѣмѣ цѣсарѣствовавъшоу маѣмѣианѣу. приде прѣмѣньникъ въ асклипиѣда мѣсто. инъ воєвода именемъ агрипа С 15.21. Тя се открива и в оригиналното творчество на Климент Охридски – 2 пъти, на Патриарх Евтимий – 1 път и на Григорий Цамблак – 8 пъти. Думата *воєвода* се запазва и в новобългарските дамаскини (и събра сичката своа воиска и поустѣ ги съ сраѣакѣа воєвода на ѣрѣлимъ 11.90 в Тихонравовия дамаскин), и днес. В старобългарския е засвидетелствана и лексемата *начальникъ*, но само в Синайския евхологий със стеснено значение ‘предводител на нечистите духове’, с подобна семантика се реализира тя и в Тихонравовия дамаскин: начелници бѣсоовскы, начелен бѣс. Важното е, че през XVII в. в езика на новобългарските дамаскини начелен влиза в съчетание, с което се назовава предводителят на войската – прѣвы и начелныи на сичка воиска 5.28. През XIV в. в Манасиевата хроника за първи път е засвидетелствана и сложната дума *военачальникъ*, която е запазена до днес. Тя се среща 2 пъти в съчиненията на Григорий Цамблак и 1 път в оригиналните произведения на Патриарх Евтимий.

Друга дума, съхранена през вековете, която принадлежи към военната лексика, е старобългарската *старѣишина*. Освен по-честото ‘първенец, управител’ тя има и значение ‘военачалник’: посланъ бы жити въинѣ въ херсонѣстѣ градѣ. ꙗко на пати сътъ воинъ старѣишина ... пришѣдыи тамо С 542.3. С подобна семантика тя се осъществява и във възрожденската литература (РСБ-КЕ 1959: 297). Към домашната лексика трябва да прибавим и един по-стар пласт – от първобългарския език, който вероятно е бил доста богат, като се има предвид положението на древните българи във военната йерархия на Първата

българска държава. Но поради ограниченото количество на запазените старобългарски произведения можем да търсим следи от тази лексика единствено в надписите, които също са използвани като източник при съставянето на Старобългарския речник. Именно в надписа на ичиргубоила Мостич се открива лексемата *чрьгѣбыла* със значение ‘управител на област и военачалник’: *сѣде лежитъ мостичъ чрьгѣбыла бывши при сѹмеонѣ цѣри и при петрѣ цѣри* (Старобългарски речник 2009: 1202). Вероятно и лексемата *болаѣринъ*, наследник на първобългарското *боил*, първоначално е означавала ‘висш сановник и военачалник’.

В старобългарски военачалникът може да се нарече и със заемката от гръцки *стратигъ*: *да то оуслышатъ паче ции отъ стратига пришедъше полемноу рѣша* С 130.30. В новобългарските дамаскини откриваме друга заемка от гръцки – *стратилат*, единствено в Словото за св. Евстатий. В църковнославянския се съхраняват и двете думи, а в съвременния български език – само *стратег*, и то с преосмислено значение ‘вещ познавач на изкуството за водене на война’.

В старобългарски за ‘началник на 100 войници’ по-често е родното *сътънникъ*, но се среща 3 пъти и гръцката заемка *кентѹрионъ*, което в латински пък е *centurio*. В новобългарските дамаскини е засвидетелствано само прил. *сътнников* ‘който принадлежи на стотник’. Днес, макар и рядко, в художествената литература с историческа тематика се употребява *центурион*. За началник на хиляда войници се използва българската лексема *тысѣщникъ*, образувана от стб. числително *тысѣща*. През XVII в. в езика на новобългарските дамаскини тези лексеми са запазени, но от говоримия в книжовния навлиза и числителното *хилядо* от гръцки. А от него чрез деривация се образуват съществителните *хилядар*, *хилядарник* като част от военната терминология. Във възрожденската ни литература може да се открие *тисециник*, *тысящник*, а в съвременния книжовен език думата е *хилядник*. В старобългарските класически произведения има още заемки от гръцки език с много ниска фреквентност, които се отнасят към военната лексика – еднократно е употребена лексемата *спатаръ* ‘царски телохранител’ (С 64.10) и *спира* ‘военен отряд’ – четири пъти.

През XVII в. в езика на новобългарските дамаскини се употребяват думи от говоримия език като *воиник*, *воискар*, а *войник* става най-честата в съвременния език. Появяват се и турски думи: *спахѣа* ‘войник’, *алаибег* ‘началник на войници’, *алаибег* ‘началник на военно подразделение’, *сѣбашѣа* ‘военачалник’, *паша* ‘управител и военачалник’, *визир* ‘висш административен и военен началник’, *джелат* ‘палач’, които също първоначално навлизат в говоримия език. Дори понякога българската дума се пояснява от турската, която явно се е утвърдила като военен термин. Това е естествено за време, в което няма българска държава и българска войска. В текста на житието на св. Георги в Тихонравовия дамаскин за един от вярващите се казва: *онзи мъжь раслаанъ. бѣше воиник. сирѣч спахѣа* 39.313. А св. Георги служи отначало като *спахѣа*, а по-късно се издига до *алаибег*: *а тои станъ спахѣа 8 цара дѣѡклитѣа-на и напеконъ по тоизи 8рѣдѣ сториѣа го да е алаибегъ* 39.2976. В Словото за

св. Евстатий са засвидетелствани три названия за воинската длъжност на св. Евстатий: *стратилат* от гръцки, *ага* от турски и *пръвы и начелный* на сичка *воиска* на български: и имаше *стратилата* на *воискъ* свою *тогози* *светого* *евстатиа*. *стратилатъ* се *зове* *цю* е *пръвы* и *начелный* на *сичка* *воиска*. *търски* *зове* се и *ага* *яничарскы* 5.28. Този текст е показателен за приспособяването на военните названия в книжовния език на народна основа от XVII в.

Както се вижда, в историята на българския език в резултат на езикови контакти се оформят няколко пласта военни названия, като те съжителстват и се развиват едновременно. От най-стария пласт – първобългарския, е засвидетелствана само лексемата *чръгъбыла*, от следващия – славянобългарския, има най-много названия на воини: *воинъ*, *вои*, *брани*, *боръць*, *рати*, *ратъникъ*, както и думи за номинация на водачите на воините: *воевода*, *военачальникъ*, *старѣшина*, *сътъникъ*, *тысѣцъникъ*. През XVII в. от говоримия език идват и думите *воинник*, *воискар*, *поворникъ*. При превода на основната богослужебна литература през IX в. от гръцки в старобългарския език преминават заемките: *стратигъ*, *кентурионъ*, *спекулаторъ*, *спатаръ*, *спира*, като последните три изчезват от езика ни, а останалите се приспособяват и имат наследници днес: *стратег*, *центурион*. През XVII в. при превода на словата на Дамаскин Студит в новобългарските дамаскини се утвърждават още две лексеми с гръцки произход: *стратилатъ* и *хилъдар/хилъдарник*, само втората днес е запазена като *хиландник*. В новобългарските дамаскини се появяват няколко турски названия на воини, които идват от живия узус и отразяват фактическото положение на българите, които нямат собствена държава и войска в Османската империя. Това са: *ага*, *алаибег*, *спахия*, *сѣбашия*, *визир*, *паша*, *джелат*. При тях процесът на приспособяване протича по начин, съответстващ на книжовната стратегия на създателите на новобългарските дамаскини. Те загубват връзката си с реалиите, които назовават, и се отнасят към воини и военачалници от времето на имп. Диоклециан или от сакралното време на предстоящото Второ пришествие на Сина Божия, за да бъдат текстовете разбираеми и ясни за възприемателите. В по-нататъшния си път тези заети думи се запазват, но стесняват и значението, и употребата си и назовават само съответните исторически понятия. За цялостния процес на оформяне на военната лексика може да се каже, че част от гръцките и турските заемки се адаптират, а част отпадат от българския лексикален фонд. Определено надмощие имат българските по произход лексеми, които изцяло се запазват в историята на езика, като развиват и преносни значения.

Езиковите контакти и съжителството на разнородни по произход елементи в езика имат и друга страна на Балканския полуостров. Някои български военни названия са заети в съседните неславянски езици в резултат на многовековните ни връзки с тях, а и поради военната сила на българската държава през определени периоди. Лексемата *воевода* е заета в румънски, албански, унгарски, в северните гръцки говори под формата на *βοεβόδας*, *βοεβόδος*, както и в турски вероятно с посредничеството на румънски (БЕР

2012: 172, 173). Лексемата воиник е заета в румънски като *voinic* с остаряло значение ‘войник’ и по-ново ‘храбрец’. Още в края на XIV в. в турския език се установяват заемките от български *voynak*, *voynuk* със семантика ‘коняр, колар – християнин на османска служба’. Въз основа на тази заемка се формира названието на войнуганската институция в Османската империя (БЕР 2012: 173). Забележително е, че тези заемки се връщат в българския език като *войнук*, *войнуган* и днес се откриват в историческите романи (РБЕ 1979: 354). От корен *воин-* е албанската дума за данък с първоначално значение ‘военен данък’. Още три заемки в румънски отразяват факта, че старобългарският и среднобългарският език се използват като книжовни във Влашко и Молдова до XVIII – XIX в.: *vrájbă* ‘вражда’ от *враг*; *strájă* ‘стража, часови караул’ от *стража*; *silă* ‘сила, насилие’ от *сила*. Следователно, в рамките на балканските езикови контакти българският език оказва влияние на съседните в сферата на военните названия. Диахронията се оглежда в съвременните езици.

Библиография

- БЕР 2012:** Български етимологичен речник. Т. 1. София: Академично издателство „Проф. М. Дринов“, 2012.
- БЕР 2016:** Български етимологичен речник. Т. 6. София: Академично издателство „Проф. М. Дринов“, 2016.
- Бончев 2002, 2012:** Бончев, Ат. Речник на църковнославянския език. Т. 1. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2002; Т. 2. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2012.
- РБЕ 1979:** Речник на българския език. Т. 2. София: Издателство на БАН, 1979.
- РСБКЕ 1959:** Речник на съвременния български книжовен език. Т. 3. София: Издателство на БАН, 1959.
- Старобългарски речник 1999, 2009:** Старобългарски речник. Т. 1, 1999; Т. 2, 2009, София: Издателство „Валентин Траянов“.

Съкращения

М – Мариинско евангелие

С – Супрасълски сборник

